UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

DAFTAR PUSTAKA

1. Koleksi Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI)

Arsip Algemene Secretarie, Serie Verslagen (1830-1940), No. 167, *Algemeen Verslag Betroffende de Residentie Besoeki over het Jaar 1915.* Arsip Besuki 1819-1913, Besuki No. 24. *Algemeen Verslag van de Residentie Bezoeki over het jaar 1832.*

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No. 106, *Statistiek der Residentie Bezoeki 1835.*

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No. 25, *Algemeen Verslag van Bezoekie en Banjoewangie,* 1832.

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No. 63*, Algemeen Verslag van Residentie Besuki over het Jaar 1869.*

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No. 71, *Algemeen Verslag van Residentie Besuki 1876.*

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No.77*, Algemeen Verslag 1882, Residentie Besoeki dientsjaar 1882.*

Arsip Besuki (1819-1913), Besuki No. 85, *Algemeen Verslag over het jaar 1880-1895.*

Arsip Medica, No Inv. 14, *"Staat van Personen Lijdende aan Cholera op Diverse Residenten op Java* 14 Mei 1851 t/m 15 Desember 1851.

Arsip Microfilm, Memorie van Overgave Seri DL, Residen Besuki 1925.

Arsip Microfilm, Memorie van Overgave Seri DL, Residen Besuki 1931.

Arsip Microfilm, Memorie van Overgave Seri DL, Residen Besuki 1932.

Arsip Microfilm, Memorie van Overgave Seri DL, Residen Besuki 1933.

Arsip Microfilm, Memorie van Overgave Seri DL, Residen Besuki 1934.

Arsip Tekstual, *Binnenlandsch Bestuur*. No 2425.

Besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie, van 8 December 1853, No. 10, Bijlaag IJ.

Besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië van 8 December 1853, No. 10 Bijlagen A-Z.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Besuki (1819-1913) *Algemeen verslag der Residentie Bezoeki over den jaar 1823.* Kode Inv 23/24. No. Bundel 2a/1.

Het Suikerfabriek Assembagoes Kart. 1926.

Staatsblad van Nederlandsch-Indie voor 1905.

Staatsblad van Nederlandsch-Indie No. 19. *Bepaling, dat de onder-afdeelingen Panaroekan en Bondo-wosso, in de residentie Bezoekie, een afzonderlijk regentschap zullen uitmaken onder het bestuur van eenen adsistent-resident*. 1850.

Staatsblad van Nederlandsch-Indie No. 7. *Reorganisatie van de afdeeling Panaroekan en Bondowoso (Residentie Bezoekie)* 1858.

2. Koleksi Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Arsip P3GI Pasuruan Periode 1893-1982, Group Besoeki, Subseries. 1 SF. Asembagoes.

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Arsip P3GI Pasuruan Periode 1893-1982, Group Besoeki, Subseries. 2 SF. Besoeki.

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Arsip P3GI Pasuruan Periode 1893-1982, Group Besoeki, Subseries. 3 SF. Olean.

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Arsip P3GI Pasuruan Periode 1893-1982, Group Besoeki, Subseries. 8 SF. Pradjekan.

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Arsip P3GI Pasuruan Periode 1893-1982, Group Besoeki, Subseries 9 SF. Wringin Anom.

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Inventaris Arsip Pusat Penelitian Perkebunan Gula Indonesia (P3GI) Pasuruan Periode 1893-1982, Series 25, *Algemeen syndicaat van suikerfabriekanten in Nederlands-Indie 1901.*

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, Inventaris Arsip Pusat Penelitian Perkebunan Gula Indonesia (P3GI) Pasuruan Periode 1893-1982, Series 25, *Algemeen syndicaat van suikerfabriekanten in Nederlands-Indie over het 39e, 403, en 41e vereeniging Jaar, 1933-1935.*

Dinas Perpustakaan dan Kearsipan Provinsi Jawa Timur, *Verslag 1 Nederlandsch Indie,* Series 4 Boschwezen, *Verslag van den Dients van het Boschwezen in Nederlansch Indie over het jaar 1925-1926.*

3. Koleksi Perpustakaan Pusat Studi Kependudukan dan Kebijakan UGM

Volkstelling 1930 Deel III Inhemsche Bevolking van Oost-Java. Departement van Economische Zaken. Batavia: Landsrukkerij, 1934.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

4. Koleksi Digital KITLV

Adatrechtbundel Java en Madoera. 1911. Gravenhage: Martinus Nijhoff.

De Suikerindustrie op Java Haar Wezen en Beteekenis. 1924. Utrecht: Rijks Universiteit te Utrecht.

Koloniaal Verslag. *Verslag van het beheer en den staat der Kolonien over 847-1848.*

Koloniaal Verslag. *Verslag van het beheer en den staat der Kolonien over 1850.* Verslag No. 2, Zitting 1852-1853.

Koloniaal Verslag. *Verslag van het beheer en den staat der Kolonien over 1870.*

Koloniaal Verslag. *Verslag van het beheer en den staat der Kolonien over 1890.*

Koloonial Verslag. *Verslag van het beheer van Nederlandsch Indie en van den saat waarin hetzelve zich bevindt over het jaar 1850.*

Verslag van het Algemeen Sydicaat van Suikerfabrikanten in Nederlansch Indie over het 39e, 40 en 41e vereenigingsjaar, 1933-1935.

Indisch Staatblad No.88.

Zwart, W. Een Mijpaal voor het Boschwezen, 1897-1937 in *Koloniale Studien,* XXI

5. Koleksi Digital Universitas Leiden

Archief voor de Java-suikerindustri. van den 7den Jaargang 1899 1ste helft (Uitgegeven door).

Archief voor de Javasuikerindustrie 4de Jaargang 1896 1ste helft.

Archief voor de Suikerindustrie in Nederlandsch-Indie 1929.

Colonial Bussiness Indonesia.

Het Archief voor de Java-suikerindustri, 1899.

6. Koleksi Digital Delpher

Cultures in Nederlandsch Oost-Indië: Overgenomen en bijeenverzameld uit het Koloniaal Verslag van 1890, Premie van de Indische Mercuur.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

"Proefstation voor de Java-Suikerindustrie" dalam D.G. Stibbe (red.) 1921. *Encyclopedic van Nederlandsch-Indie,* deel IV. ('s Gravenhage).

Boorberg, G. en Marches, J. 1940. *Statistieken Omtrent den Suikerrietaanplant over de Jaren 1939 en 1940"* dalam *Proefstation Voor De Java-Suikerindustrie Verhandelingen voor de Leden Jaargang 1940,* Soerabaia: van Ingen.

Departemen van Economische Zaken, *Register op de Landbouwstatistiekkaart van Jawa en Madoera op schaal 1:150.000. Samengesteld door den Topografischen Dienst en gepubliceerd in opdracht van de Regeering van (B.G.S Nederlandsch-Indië van 4 Augustus 1928 No. 1723/ Begr. En B.G.S. van 29 Februari 1932 No. 531/B)*

Economisch Weekblad. 1932. *Invloed van de Suikerrestrictie op de welvaart der inheemsche bevolking.* Nederlands: Dept. van Landbouw, nijverheid en handel.

H. Onnen (Red.) 1889. *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie. Deel XLVIII. Achtste Serie*. Batavia: Ernst & Co.

Indie: *Geillustreerd Tidjschrift voor Nederland en Kolonien,1927.* Weltevreden: N.V Boekhandel en Drukkerij G Kolf & Co.

Jaarverslag van den Burgerlijken Geneeskundigen Dients in Nederlandsch-Indië over 1921.

Jaarverslag van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië over 1922.

Jaarverslag van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië over 1924.

Landbouwatlas van Java en Madoera. 1926, Weltevreden: Departemen van Landbouw, Nijverheid en Handel.

Mededeelingen van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, Anno 1923 Deel IV, Batavia: G. Kolff & Co.

Mededeelingen van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, Anno 1924 Deel V, Batavia: G. Kolff & Co.

Mededeelingen van den Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië, Anno 1927 Deel II, Batavia: G. Kolff & Co.

Onderzoek Naar de Mindere Welvaart der Inlandsche Bevolking op Java en Madoera. 1914. Vie Overzicht van de Uitkomsten der Gewestelijke Onderzokingen (half 1904/1906) naar den Niet-Inlandschen Handel en

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Nijverheid en Daaruit Gemaakte Gevolgtrekkingen Deel V Slotbeschouwingen, Batavia: Drukkerij Papyrus.

Onderzoek naar de Mindere Welvaart der Inlandsche Bevolking op Java en Madoera. 1911. Overzicht van de Uitkomsten der Gewestelijke Onderzokingen naar de Economie van de desa en daaruit gemaakte gevolgtrekkingen, Deel 1: Eigenlijk overzicht can de Samentrekkingen der Afdeelingverslagen 1904-1906, Batavia: Drukkerij G. Kolff & Co.

Perssonalia en Verdere Gegevens Betreffende de Suikerindustrie in Nederlandsch-Indië Jaargang 1930-1931. Soerabaia: Van Ingen, 1931.

Rapport der Commissie tot voorbereiding eener reorganisatie van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst, Ingesteld bij het Gouv. Bt van 3 December 1906 No 15, 1908. Batavia, Landsdrukkerij.

Regeeringsalmanak voor Nederlandsch Indie.

Regereings-almanak voor Nederlandsch-Indië, 1891*,* Deel 1, Landruikkerij: Batavia

Regerings-almanak voor Nederlandsch-Indië, 1885, Deel:1*,* Landsdrukkerij: Batavia.

Statuten der Nederlandsch Indische Vereeniging tot Naturberscherming, 1937, Buitenzorg: Archipel Drukkerij.

Stukken Betreffende het Onderzoek Benoemde Commissie voor de opname der Verschillende Suikerfabrieken op Java.

Tidjschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië, Deel XI. 1856, Batavia: Lange Ogilvie.

Tijdschrift voor Nederlands Indie Jrg 1860 Deel X. Batavia: Lands-Druikkerij.

Tijdschrift voor Neerland's Indië jrg 11, 1849 (2e deel), no 8. Batavia: Lands-Druikkerij.

Tijdschrift voor Neerland's Indië jrg 19, 1890 (2e deel) volgno 3. Lands-Drukkerij: Batavia

Tijdschrift voor Neerland's Indië jrg 20, 1891 (1e deel) volgno 7, Batavia: Lands-Druikkerij.

Tijdschrift voor Neerland's Indië jrg 3, 1865 (1e deel), no 6, Nederlands: Lands-drukkerij.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indie, 1894, Batavia: H. Prange & Co.

van der Aa, A.J. 1874. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, *Negende Deel* . Gorinchem: Jacobus Noorduyn.

Verslag van het algemeen syndicaat van suikerfabriekanten in Ned. Indie over het 32e jaar, 1926.

Verslag van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlandsch-Indie over het 39e, 40e en 41e Vereenigingsjaar, 1933-1935.

7. Koleksi Digital *het Nationaal Archief*

Kultuurverslagen Exh. Kol. 1463, 1533, 1663, dan *1770.*

Nationaal Archief. *Overzicht Suikerfabrieken op Java.*

Verslag van den Dients van het Boschwezen in Nederlansch Indie over het jaar 1925-1926.

8. Surat Kabar

Bataviaasch Nieuwsblad, (07-09-1912) Batavia; Kolff & Co, 1912 Kop. Pokken

Bataviaasch Niewsblad, Eerste Blad No. 284. Woensdag 10 November 1937, 52e Jaargang.

Bataviaasch Niewsblad, Eerste Blad No. 284. Woensdag 10 November 1937

De Expres 26-06-1913. De Eerste Bandoengsche Publicatie Maatschappij

De Indische Courant. Vrijdag 29 September 1933.

De Javasche Courant, Zaturdag 08 Januarij 1881

De Locomotief, Zaterdag 21 Januari 1888.

De Vrije Pers, Woensdag 15 Juni 1949 1ste Jaargang No.224

Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië. Vrijdag 30 Desember 1904

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indie. Zaterdag, 17 April 1909.

Het Nieuws van den Dag, Vrijdag 27 Juli 1934

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Java-Bode, Zaterdag 25 Februari 1888

Nederlandsche Staatscourant, Zaturdag 08 Januarij 1881

Nieuwe Haarlemsche Courant, Woensdag 24 Juli 1889

Soerabaiasch Handelsblad, Donderdag 24 April 1884

Soerabaiasch-Handelsblad Staat en Letterkundig Dagblad van Nederlandsch-Indië No. 259, Dinsdag 9 November 1937. 85ste Jaargang.

9. Buku, Tesis/Disertasi dan Artikel

Adam, L. 1994. *Environmentalism in Indonesia: A Study of Activism in the Context of Global Issues and Local Conditions*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.

Arifin, Winarsih Partaningrat. 1995. *Babad Blambangan.* Yogyakarta: Bentang and École Française de'Extremême Orient.

Baha'uddin. 2005. *Dari Subsisdi Hingga Desentralisasi: Kebijakan Pelayanan Kesehatan Kolonial di Jawa (1906-1930an).* Tesis Sekolah Pascasarjana UGM, Yogyakarta: Universitas Gadjah Mada.

Basundoro, Purnawan. 2002. *Industrialisasi, Perkembangan Kota dan Respons Masyarakat: Studi Kasus Kota Gresik,* Humaniora Volume XIII, No. 2.

Bernstein, Henry. 1972. *Underdevelopment and Development.* Hammondsworth: Penguin Books.

Bestita, Nasyrah Shader. 2017. *Pengendalian Pencemaran Gas SO2 Pada Pabrik Gula di Kabupaten Sidoarjo dengan Water Spons Filter.* Skripsi Universitas Airlangga.

Birowo, AT. *et al.*1992. *Perkebunan Gula Seri Manaejemen Usaha Perkebunan.* (Yogyakarta: Percetakan Andie)

Blommestein, W. J. van. 1890. *De Ontwikkeling van de Suikercultuur in de Oost-Indische Archipel*. Leiden: Brill.

Boedi, Harsono. 2008. Hukum Agraria Indonesia : Sejarah Pembentukan *Undang-Undang Pokok Agraria,Iisi dan Pelaksanaannya:* Jilid I Hukum Tanah Nasional. Cetakan ke-12. Jakarta: Djambatan.

Boeke, J.H. 1942. *Economic Policy of the Netherlands Indies*. New York: Institute of Pacific Relations.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Boeke, J.H. dalam Sajogjo. 1982. *Bunga Rampai Perekonomian Desa.* Jakarta: Yayasan Agro Ekonomi.

Boomgaard, Peter. " Introducing Environmental Histories in Indonesia", dalam peter Boomgaard, Freek Colombijn and David Henley (eds.). 1997. *Paper Landscapes: Exploration in the Environmental History of Indonesia,* Leiden: KITLV Press.

_____. "Forest Management and Exploitation in Colonial Java, 1677-1897". In *Forest & Conservation History,* Vol. 36, Issue 1 (1992), pp. 4-14.

_____. 1987. Morbidity and Mortalily in Java, 1820-1880: Changing Pattern of Disease and Death dalam Norman G. Owen (*ed.*), *Death and Disease in Southeast Asia: Exploration in Social, Medical, and Demographic History.* Singapore: Oxford University Press.

_____. 1988. "Forest and Forestry in Colonial Java, 1677-1942" in John Dargavel, ., Kay Dixon & Noel Semple (eds.) *Changing Tropical Forests: Historical Perspectives on Today's Challenges in Asia, Australasia, and Oceania.* Canberra, Australia: Centre for Resource and Environmental Studies.

_____. 1999. "Oriental Nature, its Friends and its Enemies: Conservation of Nature in Late-Colonial Indonesia, 1889-1949", dalam *Environment and History,* Vol. 5, No. 3.

_____. 2001. *Frontiers of Fear: Tigers and People in the Malay World, 1600–1950*. Connecticut: Yale University Press.

Booth, Anne "Globalisation and Poverty: Indonesia in the Twentieth Century", Economics and Finance in Indonesia, Faculty of Economics and Business, University of Indonesia, Vol. 57 (2), 2009.

_____. 2019. *Living Standard in Southeast Asia: Changes Over The Long Twentieth Century, 1900-2015* (Amsterdam: Amsterdam University Press)

_____. 2007.*Colonial Legacies Economic and Social Development in East and Southeasy Asia.* Honolulu: University of Hawaii Press.

_____.dkk*.,* (penyunting). 1998. *Sejarah Ekonomi Indonesia.* Jakarta: LP3ES.

Bosma, Ulbe. 2013 *The Sugar Plantation in India and Indonesia: Industrial Production, 1770-2010.* New York, Cambridge University Press.

_____. 2019. *The Making of a Periphery: How Island Southeast Asia Became a Mass Exporter of Labor.* New York: Columbia University Press.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

_____. 2023. *The World of Sugar: How the Sweet Stuff Transformed Our Politics, Health, and Environment over 2.000 Years.* Cambridge: Harvard University Press.

Bowonder, B. 1987. Environmental problems in developing countries, dalam *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, 11(2).

Brandes, S.D. 1976. *American Welfare Capitalism, 1880-1940*. Chicago: University of Chicago Press.

Breman, Jan. 1986. *Penguasaan Tanah dan Tenaga Kerja Jawa di Masa Kolonial*. Jakarta: LP3ES.

_____. 1983. *Control of Land and Labour in Colonial Java: a Case Study of Agrarian Crisis and Reform in the Region of Cirebon During First Decades of the 20th Century.* Dordrecht: Foris Publication Holland.

_____. 1989. *Taming the Coolie Beast: Plantation Society and the Colonial Order in Southeast Asia*. New Delhi: Oxford University Press.

Broersma, R. 1913. *Besoeki Een Gewest in Opkomst.* Amsterdam: Scheltema & Holkema's Boekhandel.

Budhisantoso, Hermono. *et.al.* (ed). 1997. *Indonesian Sugar Research Institute One Hundred and ten years of service Juli 9, 1887-1997* (Pasuruan: P3GI)

Burger, D.H. 1983. *Sejarah Ekonomi Indonesia dari Segi Sosiologi Sampai Akhir Abad XIX,* terj. Prajudi Atmosudirdjo. Jakarta: Padnyaparatmuta.

Burke, Peter. 2015. *Sejarah dan Teori Sosial,* Edisi Kedua. Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia.

Claver, A. 2014. *Dutch Commerce and Chinese Merchants in Java Colonial Relationship in Trade and Finance, 1800-1943.* Leiden: Brill.

Collin, P.H. 2004. *Dictionary of Environment and Ecology.* London: Bloomsbury Publishing.

Colombijn, Freek. 2007. "Toooot! Vroooom! The Urban Soundscape in Indonesia", *Journal of Social Issues in Southeast Asia,* Vol. 22, No. 2. Oktober 2007

Conway, Gordon R. 1987. *The Properties of Agro Ecosystem.*Volume 24, Issue 2. Agricultural Systems.

Corona, Gabriella. 2008. "What is Global Environmental History?" Conversation with Piero Bevilacqua, Guillermo Castro, Ranjan Chakrabarti, Kobus du Pisani, John R. McNeill. Donald Worster, *Global Environment Volume 1 Issue 2, pp 228-249.*

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Cribb R.B. and Kahin, A. 2004. *Historical Dictionary of Indonesia*. Lanham: Scarecrow Press.

Data Pertanahan Kabupaten Panaroekan Jilid I 1990. Situbondo: Dinas Pertanahan

David Lamb., Peter D. Erskine & John A. Parotta. " Restoration of Degraded Tropical Forest Landscapes", *In Science* Vol. 310, Issue 5754, pp. 1628-1632,

Deane, Phyllis. 1965. *The First Industrial Revolution.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dick, H.W. 2003. *Surabaya, City of Work: A Socioeconomic History, 1900-2000*. Athens: Ohio University Press.

Dijk, Meine Pieter van. 1986. "Formalization and Informalization in a Small Town in Central Java", dalam Peter J.M. Nas, *The Indonesian City: Studies in Urban Development and Planning.* Leiden: KITLV.

Djaenurdrajat, Endjat. (peny.) 2003. *Atlas Pelabuhan-Pelabuhan Bersejarah di Indonesia.* Jakarta: Direktorat Sejarah dan Nilai Budaya, Ditjenbud Kementrian Pendidikan dan Kebudayaan Republik Indonesia.

Donner, Wolf. 1987. *Land Use and Enviroment in Indonesia.* London: Hurst.

Doren, J. B. J. van .1856. *Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel, enz*. Tweede deel. Amsterdam: J.D. Sybrandi.

Duffy, G. Cummins E., Nally P., O'Brien S., Butler F. a Review of Quantitative Microbial Risk Assesment in the Management of Escherichia coli O157:H7 on beef. *Meat Science* (74), hlm. 76-88;

Elson, Robert. 1984. *Javanese Peasants and The Colonial Sugar Industry: Impact and Change in an East Java Residency, 1830-1940.* Singapore: Oxford University Press.

_____. 1984. *Sugar and Agricultural Transformation in Java, 1870-1940*. Singapore: Oxford University Press.

_____. 1988. "*Kemiskinan dan Kemakmuran Kaum Petani pada Masa Sistem Tanam Paksa di Pulau Jawa"* dalam Anne Both (*et.al*). *Sejarah Ekonomi Indonesia.* Jakarta: LP3PS.

_____. 1994. *Village Java Under the Cultivation System 1830-1870.* Sydney: Asean Studies Association of Australia.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Eysinga, Philipus Pieter Roorda van.1841. *Handboek de Land en Volkenkunde Geschied taal aardrijks-staatkunde van Nederlandsch Indie.* (Amsterdam: L. van Bakkenes)

Faber, Heinrich Von. 1931. *Oud Soerabaia.* Surabaya: Simp. Drukkerij Surabaya.

Fasseur, Cornelis. 1975. *Kulturstelsel en Koloniale Baten. De Nederlanse exploitative van Java 1840-1860*. Leiden.

_____. 1984. *Sugar and Agricultural Transformation in Java, 1870-1940. S*ingapore: Oxford University Press.

_____. 1992. *The Politics of Colonial Exploitation: Java, the Dutch, and the Cultivation System*. Ithaca: Cornell University Press.

_____. 1977. Organisatie en social economische betekenis van de gouvernements suikerkultuur in enkele residenties op Java omstreeks 1850 in Bijdragen tot de taal-, *land- en volkenkunde. Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia.* Volume 133, Issue 2-3. Netherlands: Brill.

Furnivall, J.S. 1939. *Netherlands India: A Study of Plural Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Geldern, J. van. 1922. *Bevolkings-diccteid en Landbouw op Java.* Koloniale Studien. Vol. VI.

Geuns, Mozes van. 1908. *De Suikeronderneming Djatiroto en de Regeling van het Werk Contract op Java.* Soerabaia: E. Fuhri & Cp.

Gonggrijp, G.F.E. 1934. *Geillustreerde Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie*. Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschapij.

Goor, G.A.W. van de. 1954. " The Mentek Disease of Lowland Rice in Indonesia". *Wageningen Journal of Life Science* Vol. 2 No.1

Gooszen, A.J. 1999. *A Demograpich History of the Indonesian Archipelago.* Leiden: KITLV Press.

Gouda, Frances. 1995. *Dutch Culture Overseas: Colonial Practice in The Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Grove, Richard H. 1998. *Ecology, Climate and Empire: Colonialism and Global Environmental History, 1400-1940.* United Kingdom: The White Horse Press.

Haan, F. De. 1900. *Uit Oud Batavia: Kota Tahi.* Batavia: 's Gravangage Albrecht & Co.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Haeruman, Herman. 1988. "Conservation in Indonesia", dalam *Ambio,* Volume 17, No. 3, East Asian Seas.

Harnoko, Darto., dkk. 2018. *Pabrik gula Djatiroto : Kajian industri gula 1958-1980* Yogyakarta: Kemendikbud.

Hart, Keith. 1973. "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", dalam *The Journal of Modern African Studies,* Vol. 11, No. 1

Hesselink, Liesbeth. 2011. *Healers on The Colonial Market: Native Doctors and Midwives in The Dutch East Indies*. Leiden: KITLV Press.

Higgins, B and Savoie, D.J. (Eds). 2017. *Regional economic development: Essays in honour of François Perroux.* New York: Routledge.

Hobsbawm, Eric J. 1994. *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*. London: Michael Joseph.

Hopkins, Eric. 2002. *Industrialisation and Society: A Social History, 1830-1951,* London: Routledge.

Hughes, J. Donald. 2012. "What Does Environmental History Teach?". *Natural Resources, Sustainability and Humanity.*

_____. 2016. "*What is Environmental History*?". Cambridge: Polity Press.

_____. 2001. an Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life. London: Routledge.

Ingelson, John. 1986. Prostitution in Colonial Java dalam David P. Chandler and M.C Ricklefs (ed), *Nineteenth and Twentieth Centuty Indonesia.* Victoria: Southeast Asia Studies Monash University.

Jonge, Huub De. 1989. *Madura Dalam Empat Zaman: Pedagang, Perkembangan Ekonomi, dan Islam.* Jakarta: Gramedia.

Kano, Hiroyoshi. *et.al*. 1996. *Di Bawah Asap Pabrik Gila: Masyarakat Desa di Pesisir Jawa Sepanjang Abad ke-20.* Yogyakarta: Akatiga & Gadjah Mada University Press.

Kano, Hiroyoshi., *et.al*. 2001. *Beneath The Smoke of Sugar Mill: Javanese Coastal Communities During the Twentieth Century.* Gadjah Mada University Press.

Kartodirdjo, Sartono dan Suryo, Djoko. 1991. *Sejarah Perkebunan di Indonesia Kajian Sosial Ekonomi.* Yogyakarta: Aditya Media.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Kartodirjdo, Sartono. dkk. 1978. *Memori Serah Jabatan 1921-1930.* Jakarta: ANRI.

Kertasapoetra, G. 1991. *Pembentukan Perusahaan Industri.* Jakarta: Bina Aksara.

Kian, Kwee Hui. *The Political Economy of Java's Northeast Coast, C. 1740-1800: Elite Synergy.* Leiden: Brill, 2006.

Kiès, C.H.M.H. "Nature Protection in the Netherlands Indies," *Special Publication* (8). (Cambridge: American Committee for International Wildlife Protection, 1936)

Kindleberger, Charles P. 1973. *The World in Depression, 1929-1939*. Berkeley: University of California Press.

Knight, G. Roger. 1988. *"Kaum Tani dan Budidaya Tebu di Pulau Jawa Abad ke-19: Studi dari Karesidenan Pekalongan 1830-1870"*, dalam: Anne Both *et.al*, *Sejarah Ekonomi Indonesia* Jakarta: LP3ES.

_____. 1993. *Colonial Production in Provincial Java: The Sugar Industry in Pekalongan-Tegal, 1800-1942.* Amsterdam: VU University Press.

_____. 2000. *The Sugar Industri of Colonial Java and its Global Trajectory,* dalam South East Asia Research. Vol. 8, No. 3.

_____. 2013. *Commodities and Colonialism: the Story of Big Sugar in Indonesia. 1880-1942.* Leiden: Brill.

_____. 2014. *Sugar, Steam and Steel: The Industrial Project in Colonial Java, 1830-1885.* Adelaide: University of Adelaide Press.

Kobus, J.D. 1894. (Red.) *Archief voor de Java-suikerindustrie.*2de Jaargang 1894 1ste helft. Uitgegeven door: Het Archief voor de Java-Suikerindustrie.

Kocka, Jürgen. 2017. "Durch die Brille der Kritik: Wie man Kapitalismusgeschichte auch Schreiben Kann," *Journal of Modern European History* 15, no.4 (2017) pp: 480-488.

Kolhe, A.S., Ingale, S.R., and Sarode, A.G. *Physico-Chemical Analysis of Sugar Mill Effluents.* International Research Journal.

Kroef, P. van der. 1953. *Javanese Villages in Colonial Times*. New Haven: Yale University Press.

Kuilman, L.W. 1935. "Het onderzoek over de mentek-ziekte van de rijstplant". *Landbouw 11*.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Kuntohartono, T. 1987. *Perkebunan Indonesia di Masa Datang.* (Jakarta: Yayasan Argo Ekonomi.

Kuntowijoyo. 1980. *Social Change in an Agrarian Society: Madura, 1850-1940.* Unpublished PhD Thesis. New York: Columbia University.

_____. 2003. *Metodologi Sejarah*. Yogyakarta: PT Tiara Wacana Yogya.

_____. 2015. *Madura 1850-1940: Perubahan Sosial dalam masyarakat Agraris.* Setiyo Handoko, *Napak Tilas Suku Madura.*

Landrigan, P.J. and Fuller, R. 2018. Pollution and Global Health: an Agenda For Prevention. *The Lancet Global Health*, 6(8), pp: 837-839.

Laporan Akhir Tahun Dinas Perikanan Kabupaten Situbondo Tahun 2019-2020.

Leidelmeijer, Margaret. 1999. *Van suikermolen tot grootberdrijf: Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw*. Amsterdam: NEHA-SERIES III.

Lekkerkerker, J. G. W. 1931. *Probolinggo, geschiedenis en overlevering. Uit Officieele Publicatie.* Nederland: J.H. van Bussy.

Levert, P.H. 1934. *Inheemsche Arbeid in de Java Suikerindustrie*. Wageningen: Thesis Landbouw-Hogeschool.

Lucas, Anton dan Djati, Arief W. "The Politics of Environmental and Water Pollution in East Java". Dalam Peter Boomgaard (ed.). 2007. *A World of Water: Rain, Rivers and Seas in Southeast Asian Histories.* Leiden: KITLV Press.

Maji, Aulia Rahmat Suat. 2017. *Wong Blandong: Eksploitasi dan Rehabilitasi Hutan Jati di Jawa pada Masa Kolonial,* Bandung: Forum.

Malley, J.O. "Perkebunan 1830-1940: Ikhtisar", dalam Anne Booth, William J.O. Malley, dan Anna Weideman (ed.), 1988. *Sejarah Ekonomi Indonesia,* Jakarta: LP3ES.

Masyhuri. 1995. *Menyisir Pantai Utara.* Jakarta: Yayasan Pustaka Nusatama-Perwalikan KITLV.

McNeill, J. R. 2010. *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620-1914*. Cambridge University Press.

Metzelaar, F. Th. "Irrigatie", dalam C.J.J van Hall dan C van de Koppel, *De Landbouw in den Indischen Archipel Deel I.* 's-Gravenhage: Uitgeverij W van Hoeve.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Mintz, Sydney W. 1986. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. Harmondsworth, England: Penguin.

Mohr, C.F. van der Meer. 1821. *Java: Geographical and Ethnographical Descriptions*. Batavia: Landsdrukkerij.

Moore, J. W. 2015. *Capitalism in the web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital.* London & New York: Verso.

Mubyarto *et al.* 1991. *Gula: Kajian Sosial Ekonomi*. Yogyakarta: Aditya Media.

Mubyarto. dkk. 1992. *Tanah dan Tenaga Kerja Perkebunan Kajian Sosial Ekonomi*. Yogyakarta: Aditya Media.

Mukaromah, Siti Muslihatul. 2019. "*Industri Gula dan Kehidupan Masyarakat di Kabupaten Jombang, 1891-1920", Tesis.* Yogyakarta: Pascasarjana Sejarah Universitas Gadjah Mada.

Mukono, H.J. 2003. *Pencemaran Udara dan Pengaruhnya Terhadap Gangguan Saluran Pernapasan*. Surabaya, Airlangga University Press.

Nagtegaal, Luc. "Urban Pollution in Java, 1600-1850", dalam peter J.M. Nas (ed.) 1995. *Issues in Urban Development: Case Studies from Indonesia,* Leiden: CWNS.

Nawiyanto (b). 2010. "Konservasi Alam dan Satwa Liar di Wilayah Besuki, 1870-1970", dalam Sri Margana dan Widya Fitrianingsih, *Sejarah Indonesia: Perspektif Lokal dan Global, Persembahan untuk 70 tahun Prof. Dr. Djoko Suryo.* Yogyakarta: Penerbit Ombak.

_____. 2015. "Berjuang Menyelamatkan Lingkungan: Gerakan Lingkungan di Jawa Masa Kemerdekaan 1950-2000", *Paramita,* Vol.25, No.1, Januari 2015.

_____. *Berakhirnya Frontrir Pertanian: Kajian Historis Wilayah Besuki, 1870-1970.* Jurnal Masyarakat dan Budaya, Volume 14, No.1. 2012

_____. *Pertumbuhan Penduduk Besuki Kajian Historis.* Jurnal Humaniora Universitas Gadjah Mada. Vol.21 No.2. 2009.

Neys. A.H. 1978. Memori Residen Bondowoso 25 April 1929 dalam ANRI Penerbitan Sumber-Sumber Sejarah No.10 Jakarta: ANRI.

Niel, Robert van. 2003. *Sistem Tanam Paksa di Jawa.* Jakarta: LP3ES.

Niewenhuis, G. 1982. Politics and Society in Indonesia: Essays in Political Sociology. The Hague: Martinus Nijhoff.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Nurcahyo, Abraham. 1999. "*Manajemen Industri Gula di Situbondo Masa Kolonial dan Kebijakan Pergulaan Masa Kini", Tesis.* Yogyakarta: Pascasarjana Sejarah Universitas Gadjah Mada.

O.A. Rosyid, Pudjo W.H, dan Diding F. Studi Penghematan Energi pada Unit Ketel Uap di Pabrik Gula, *Jurnal Sains dan Teknologi Indonesia Vol. 10 No. 3 Desember 2008,* hlm. 171-172.

O'Brien, Patrick Karl. 2012. "Colonies in a Globalizing Economy, 1815-1948," ini *Globalization and Global History ,* ed Barry K. Gills and William R Thompson. Hoboken, NJ: Taylor and Francis.

Parker, *et al.* 1992. *Sosiologi Industri*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.

Pasandaran, Efendi dan Taylor, Donald J. 1984. *Irigasi : Perencanaan dan Pengelolaan Jilid I*. Jakarta: Gramedia.

Pasandaran, Effendi. 1991. "Tinjauan Tentang Sistem Irigasi di Indonesia", dalam Effendi Pasandaran (ed.) *Irigasi di Indonesia Strategi dan Pengembangan.* Jakarta: LP3ES.

Peluso, Nancy. 2006. *Hutan Kaya, Rakyat Melarat : Penguasaan Sumberdaya dan Perlawanan di Jawa.* Jakarta : Konphalindo.

Penris, P. Willem Leonard. 1930. *Geneekundige Verzoring van Arbeiders Bij Lanbouwondernemingen op Java.* Amsterdam: H.J. Paris.

Pierson, N.G. 1868. *Het Kultuurstelsel.* Amsterdam: P.N. van Kampen.

Pinto, Fernão Mendes. 1892. *The Voyages and Adventures of Ferdinand Mendez Pinto, the Portuguese.* Macmilan: University of Wincosin-Madison.

Poerwokoesoemo, Soepardi. 1956. *Djati Djawa: Tectona Grandis Linn.* Jakarta.

Poesponegoro, Marwati Djoened dan Notosusanto, Nugroho. 2010. *Sejarah Nasional Indonesia Jilid V Zaman Kebangkitan Nasional dan Masa Hindia Belanda.* Jakarta: Balai Pustaka.

Rahayu, Winiati P., Nurjanah, Siti., dan Komalasari, Ema. 2018. *Escherichia Coli: Patogenitas, Analisis dan Kajian Risiko*. Bogor: IPB Press.

Rahmawati, Deazy. 2011. 'Pengaruh Aktivitas Industri Terhadap Kualitas Air Sungai Diwak di Bergas Kabupaten Semarang dan Upaya Pengendalian Pencemaran Air Sungai'. *Thesis Universitas Diponegoro.* Semarang.

Ramaer, J.W. 1910. *De Java Suikerindustrie: In Woord en Beeld.* J.H. De Sussy: Amsterdam.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Ricklefs, M.C. 1991. *Sejarah Indonesia Modern* Yogyakarta: UGM Press.

_____. 2008. *Sejarah Indonesia Modern 1200-2008.* Jakarta: Serambi Ilmu Semesta.

Schendel, W. van . 2002. *Southeast Asia: An Environmental History* (Santa Barbara: ABC-CLIO.

Schoute, D. 1936. *De geneeskundige in Nederlandsch-Indie gedurende de negentiende eeuw.* Weltevreden: DVG.

Schüffner, W.A.P. 1924. *De Hygiëne en Hare Tpepassing Bij de Vrije Bevolking in Nederlandsch-Indië.* Amsterdam: J.H. De Bussy.

Singgih, Bambang. 1991. *Perkembangan Masyarakat Akibat Pertumbuhan Industri di Daerah-Daerah Jawa Timur*. Jakarta: Depdikbud RI.

Singh, B. and Sharma, M. 2020. Impact Of Sugar Industry Effluent On Water Quality And Human Health. *Environmental Research*. Volume 183, pp: 109-120.

Situbondo dalam Angka tahun 1998. Situbondo : BPS Situbondo.

Soebroto, Wondo. 1938. Manuskrip *Babad Besuki*-Bodowoso. Bondowoso.

Soemarwoto, Otto. 1997. *Analisis Mengenai Dampak Lingkungan*. Yogyakarta: UGM Press.

Soemarwoto, Otto. 1997. *Ekologi, Lingkungan Hidup dan Pembangunan.* Jakarta: Djambatan.

Soerjadi, R. Ngabei. 1974. *Sedjarah Besuki Bondowoso.*

Stapel, F.W. 1938. *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*. Haarlem: De Erven F. Bohn.

Suaryana, I Nyoman. 1989. *"Perubahan Sosial dan Ekonomi di Besuki 1830-1850".* Yogyakarta: Tesis Program Pascasarjanan UGM.

Supraptini. 2002. *Pengaruh limbah industri terhadap lingkungan di Indonesia.* Media Litbang Kesehatan Volume XII Nomor 2 Tahun 2002

Sutherland, H. 1979. *The Making of a Bureaucratic Elite: The Colonial Transformation of the Javanese Priyayi*. Singapore: Heinemann Educational Books.

Suwarno, P.J., Moedjanto, G. dan Hatmosuprobo, Suhardho. 1980. *Sejarah Indonesia Dalam Monografi: Buku Kenangan buat Pater van der Meulen,*

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

S.J. Yogyakarta: Jurusan Sejarah dan Geografi Sosial IKIP Sanata Dharma.

Swellengrebel, N.H. 1938. " Malaria in the Netherlands Indies', *Bulletin of the Colonial Institute of Amsterdam,* Volume 1.

Tarling, Nicholas. 2008. The Cambridge History of Southeast Asia. Volume I, From Early Times to c.1800. Cambridge: Cambridge University Press.

Temin, Peter. 1989. *Lessons from the Great Depression*. Cambridge, MA: MIT Press.

Tichelaar, J.J. 1929. *De Javasuikerindustrie en Hare Beteekenis voor Land en Volk,* Soerabaia: N.V. Boekhandel en Drukkerij

Valentijn, François. 1858. *Oude and Nieuwe Oost-Indiën: met annteekeningen, volledige, inhoudsregisters, chronologische listen, enz.* Amsterdam: S Gravenhage, H.C Susan C.Hzoon.

Vecht, Jacobus van der. 1953. *The Problem of the Mentek Disease of Rice in Java*. Bogor: Balai Besar Penelitian Pertanian.

Verbeek, R.D.M. 1925. *De Vulkanische Erupties in Oost-Java in het laatst den 16de eeuw.* Indonesisch: Mouton en Co.

Veth, P.J. 1882. *Java, Geographisch, Etnologisch, Historisch, Derde Deel.* Haarlem: De Erven F. Bohn.

Veth, P.J. 1896. *Java Geographisch Ethnologisch Historisc.* Tweede Druk. Haarlem: De Erven F. Bohn.

Veth, Pieter Johannes. *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indië. Bewerkt naar de jongste en beste berigten.* Eerste Deel. Volume 1. Amsterdam: P.N. Van Kampen.

Wakker, J.H. en Went, F.A.F.C. 1989. *De Ziekten van Het Suikerriet op Java.* Deel I. Leiden: E.J. BRILL.

Ward, J.R.1998. Poverty, Inequality, And Health In Sugar-Growing Regions During The Colonial Era. In D. Richardson (Ed.), *Slavery and Economic Development*. New York: Cambridge University Press.

Weede, H.M. van 1908. *Indische Reisherinneringen.* Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.

Weiss, John. 2004. *Industrialisation and Globalisation: Theory and Evidence from Developing Countries*. London: Routledge.

UNIVERSITAS
GADJAH MADA
DAMPAK LINGKUNGAN INDUSTRI GULA DI PANARUKAN, 1884-1930
Nurul Maghfiroh, Dr. Abdul Wahid, M.Hum., M.Phill.
Universitas Gadjah Mada, 2025 | Diunduh dari http://etd.repository.ugm.ac.id/

Widyastuti, Ratna Sri. 2008. *Ekspedisi Anjer-Panaroekan: Laporan Jurnalistik Kompas 200 Tahun Anjer-Panaroekan, Jalan (untuk) Perubahan.* Jakarta: Kompas Media Nusantara.

Wiggers, F. 1897. *Boekoe Almanak Prijai dari Taon 1897.* Keloewaran Taon Jang Pertama. F.B. Smits: Noordwijk Batavia.

Winarni. Retno. 2012. *Bertahan di Tengah Menguatnya Kekuasaan Kolonial dan Modernisasi : Bupati-bupati di Keresidenan Besuki Jawa Timur 1820-an-1930-an*. Yogyakarta: Disertasi pada Program Doktor Sejarah Jurusan Ilmu-Ilmu Humaniora, Program Pascasarjana Fakultas Ilmu Budaya Universitas Gadjah Mada.

Wisnuwardana, W. 2016. Kebijakan Pemerintah Kolonial dalam penanganan penyakit Cacar di Jawa Abad XIX-XX. *Applied Microbiology and Biotechnology*, 04 (1).

Wolterbeek. 1995. *Babad Zending di Pulau Jawa*, Yogyakarta: Pustaka Kristen.

Worster, Donald. 1993. *The Wealth of Nature: Environmental History and The Ecological Imagination*. New York: Oxford University Press.

_____. 1988. *The End of The World: Perspective on Modern Environmental History.* New York: Cambridge University Press.

Zanden, Jan Luiten van. *et.al.* 2012. *An Economic History of Indonesia.* New York, Routledge.

Zuhdi, Susanto. *(ed.). 2013. Simpul-Simpul Sejarah Maritim Dari Pelabuhan ke Pelabuhan Merajut Indonesia.* Jakarta: Kementrian Kebudayaan dan Pariwisata.